

Олеся Жданович

**Кочовики Степу і Візантійська імперія
у IV–VI ст.
(на основі свідчень візантійських
авторів)**

У статті на основі свідчень ринньовізантійських авторів (Амміана Марцелліна, Пріска Панійського, Прокопія Кесарійського, Агафія Міринеїського, Менандра Протектора) досліджуються відносини кочових народів Євразійського Степу — гунів, тюрків, аварів з візантійцями. Висвітлюються особливості сприйняття варварів у координатах візантійського світогляду. Зібрані разом окремі свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, обряди та спосіб життя кочовиків, їх взаємини з Візантійською імперією, починаючи з появи на її теренах орд гунів наприкінці IV ст. і до дипломатичних стосунків з першою степовою імперією Великим Тюркським каганатом у VI ст., з'ясована зацікавленість обох сторін та простежена динаміка й еволюція цих відносин.

Ключові слова: гунни, ромеї, тюрки, авари, степова імперія, Великий Тюркський каганат, кочовики.

В статье на основе свидетельств ранневизантийских авторов исследуются отношения кочевых народов Евразийской Степи — гуннов, аваров, тюрков с византийцами. Отображаются особенности восприятия варваров в координатах византийского мировоззрения. Представлены отдельные свидетельства из разных источников о внешнем виде, обрядах и обычаях, образе жизни кочевников. Рассмотрены их связи с Византийской империей от появления на ее территориях орд гуннов в конце IV в. до дипломатических отношений с первой степной империей — Великим Тюркским каганатом в VI в.

Ключевые слова: гунны, ромеи, тюрки, авары, степная империя, Великий Тюркский каганат, кочевники.

On the basis of evidence Early Byzantine authors investigated relations between nomads of the Eurasian steppe and the Byzantines. Highlights the features of perception barbarians in terms of the Byzantine world.

Keywords: Huns, Romans, Turks, Avars, empire of the steppe, the Great Turkic khanate, the nomads.

Візантійська імперія періоду раннього середньовіччя мала активні міжнародні зв'язки: від вже традиційно непростих відносин з Іраном до нестабільної політики стосовно варварських племен заходу. Питанням взаємин Візантійської імперії з варварами, у тому числі й слов'янами, приділялось багато уваги у світовій та вітчизняній історіографії. Варто згадати праці Д. Абрамова¹, С. Алексеєва², О. Каждана і Г. Літавріна³, З. Удальцової⁴, Дж. Б'юрі⁵ тощо. Проте, незважаючи на актуальність і активну розробку окреслених питань в історіографії, дослідники не так активно звертають свою увагу на проблеми взаємин візантійців з кочовими народами Великого Степу. Особливо це стосується вітчизняних сучасних дослідників. Зокрема, показовим є те, що, наприклад, одне з найяскравіших і важливих джерел для дослідження візантійсько-тюркських стосунків — твір Менандра Протектора — існує у єдиному перекладі російською мовою, зробленому у ХІХ ст. «любителем древностей» С. Дестунісом⁶. А українською мовою він ще взагалі не був перекладений до цього часу.

Переклади окремих фрагментів, що стосуються історії слов'ян, були зроблені сучасними російськими дослідниками С. Тохтасьєвим та І. Левінською⁷. Але повного перекладу твору Менандра з ґрунтовними науковими коментарями досі, на жаль, немає навіть у наших російських колег. Хоча для розвитку української науки доступ до спадщини ранньовізантійських авторів є важливим з огляду на те, що свідчення, які містяться в їх творах, події, описані давніми істориками, дуже часто стосуються територій нашої держави. Великий Степ і міжцивілізаційні процеси, які протікали на цьому географічному ареалі, є невід'ємною частиною нашої історії.

Мета пропонованої розвідки полягає у дослідженні сприйняття степових варварів візантійцями. При цьому увагу зосереджено на грекомовних працях візантійських істориків IV–VI ст., таких, як Пріск Панійський, Агафій Міринейський, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, а також латиномовного Амміана Марцелліна. Дані джерела містять відомості про гунів,

¹ Абрамов Д.М. Византия и ее северные соседи I–VIII вв.: Очерки. — Ч. 1. — М., 2002.

² Алексеев С.В. Славянская Европа V–VI вв. — М., 2008.

³ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и Южных славян. — М., 1958.

⁴ Удальцова З.В. Италия и Византия в VI в. — М., 1959; Удальцова З.В. Политика Византийского правительства в Северной Африке при Юстиниане // ВВ. — VI. — 1953. — С. 88–112.

⁵ Bury J.V. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800). — London, 1889.

⁶ Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом. — СПб., 1860.

⁷ Менандр Протектор. (И.А. Левинская, С.Р. Тохтасьев) // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Том I (I–VI вв.). — М., 1994. — С. 311–356.

тюрків, аварів так, як вони сприймалися в традиції римсько-ромейського світогляду, для якого було характерним несприйняття «дивних» та навіть жаклих, як для «цивілізованого» візантійця, звичаїв і обрядів.

Більшість описів ґрунтується на свідченнях посольських місій до кочових держав. Так, наприклад, Пріск Панійський сам брав участь в посольстві до Атілли, бачив все на власні очі, тож міг як очевидець максимально правдиво написати про гунів. Менандр Протектор писав свою «Історію», базуючись на звітах, а, можливо, й на особистих розповідях учасників посольств. Однак тут криється інша небезпека — суб'єктивність сприйняття респондентом баченого. Це стосується практично всіх візантійських авторів, котрі описували варварів-кочовиків. Але стосовно політичних аспектів візантійсько-варварських відносин, то тут, звичайно, відкинувши інтерпретацію автора та його аналіз тих подій, можна не сумніватись у правдивості й об'єктивності фактів.

Ми поставили перед собою завдання зібрати разом окремі свідчення про кочових варварів та їх взаємини з Візантійською імперією, починаючи з появи на її теренах орд гунів наприкінці IV ст. і до дипломатичних стосунків з Великим Тюркським каганатом VI ст., і на їх основі простежити динаміку та еволюцію цих відносин, знайти спільний фактор та інтерес, що керував обома сторонами на різних етапах.

Отже, завдяки джерелам, котрі дійшли до нас як мовою оригіналу, так і в перекладах європейськими мовами, оздоблених ґрунтовними коментарями, ми маємо змогу проаналізувати взаємини ромеїв з кочовими тюркомовними народами в ранній період візантійської історії.

На теренах колишнього Радянського Союзу і в сучасній Росії та Україні проблемами походження і розвитку кочовиків займалися такі дослідники, як М. Арістов⁸, М. Артамонов⁹, В. Бартольд¹⁰, А. Бернштам¹¹, О. Гаркавець¹², І. Засецька¹³, С. Кляшторний, Д. Савінов¹⁴, Б. Літвінський¹⁵, Н. Пігулевська¹⁶,

---

⁸ *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — 1896. — Вып. III–IV. — С. 277–456.

⁹ *Артамонов М.И.* История Хазар. — Ленинград, 1962.

¹⁰ *Бартольд В.В.* Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века // Сочинения. — Т. III. — М., 1965.

¹¹ *Бернштам А.Н.* Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. — М.–Л., 1952.

¹² *Гаркавец А.Н.* Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца. — Алматы, 2005. — 1304 с.

¹³ *Засецкая И.П.* О роли гуннов в формировании культуры южнорусских стезей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

¹⁴ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005.

¹⁵ *Литвинский Б.А.* Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972.

¹⁶ *Пигулевская Н.* Византия на путях в Индию. Из торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. — М.–Л., 1951.

С. Плетньова¹⁷ та ін. Західна історіографія представлена працями видатних дослідників — П. Голдена¹⁸, Р. Груссе¹⁹, Г. Моравчика²⁰ та ін.

Становлення державності на ареалі Великого Степу пов'язують зі створенням у VI ст. на теренах Алтаю Великого Тюркського каганату. Традиції цього державного об'єднання були успадковані Уйгурським і Хазарським каганатами, державами киргизів і кипчаків²¹. Так, вже з середини VI ст. можна говорити про зародження такого явища, як степові імперії. Сам термін «імперія» передбачає формування такої держави, якій притаманні наявність залежних від неї територій, здобутих в ході завоювання (при чому політика завоювань і підкорень нових земель і народів є одним з традиційних векторів зовнішньополітичної діяльності будь-якої імперії); чітка системи державного управління; сильна армія, єдина державна ідеологія.

С. Кляшторний і Т. Султанов під степовими імперіями розуміють поліетнічні державні утворення з військово-адміністративними методами управління, створені за допомогою військової сили в процесі завоювання територій, як правило, з іншим типом господарства²². Як зазначає один з найвидатніших сучасних дослідників історії Євразійського Степу Пітер Голден, степова держава — це військова сила, здатна підтримувати себе перед загрозою іноземних і внутрішніх ворогів²³. Ця сила ґрунтувалась на чіткій податковій системі і на сформованому чиновницькому апараті державного управління. Соціальна згуртованість базувалась не на родинних зв'язках і звичаях, а швидше на державницькій ідеології, часто підкріпленій релігією і поняттям громадянської свідомості. Основними особливостями степового суспільства були: ієрархія, різниця в ступені доступу до основних ресурсів, покора чиновникам, захист території²⁴. Кочовики захищали себе фізичними та ідеологічними засобами, шляхом підтримки збройних сил і налагодження зв'язків з іншими собі подібними народами.

У IV ст. кочові племена гунів створили державне об'єднання, але воно не стало степовою імперією у класичному її розумінні. До появи першої

¹⁷ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. — М., 1982.

¹⁸ Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. — Wiesbaden, 1992.

¹⁹ Grousset R. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. — New Brunswick: Rutgers University Press, 1970.

²⁰ Moravcsik Gyula. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvolker. — Leiden, 1983.

²¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 9.

²² Там же.

²³ Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. — Los-Angeles, 1991. — P. 135.

²⁴ Ibidem.

степової імперії — Великого Тюркського каганату — кочові держави можна називати лише об'єднаннями племен.

Говорячи про період IV–V ст., в уяві одразу постають гуни. Хоча, ідентифікація цього етноніму досить складна і чітко не вирішена. Формування гунського етносу на Сході почалось ще наприкінці III ст. до н.е.²⁵. З кінця I ст. до н.е. гуни знаходились у дуже тісних контактах з Китаєм²⁶. Панування гунів на території Тянь-Шаню наприкінці I ст. до н.е. — до 30-х років II ст. н.е., а також поступове проникнення їх на захід, до Фергани і Ташкентського оазису, призвело до початку формування тюркської кочової культури. Було закладено основи для створення в подальшому великої степової держави. У першій половині II ст. н.е. почалась міграція гунів до Східного Казахстану і Семиріччя, а згодом і до Приуралля, у прикаспійські і заволзькі степи²⁷. Римляни дізнались про гунів раптово, у 70-х роках IV ст., коли ті почали нападати на причорноморський і дунайський регіони, а потім вприду наблизилась до кордонів Римської імперії.

Отже, гуни з'явилися на історичній арені наприкінці III ст. до н.е. і протягом тривалого часу становили загрозу спочатку Римській державі, а пізніше й Візантії. Про гунів писали Прокопій Кесарійський²⁸, Пріск Панійський²⁹, Агафій Міренейський³⁰, Амміан Марцеллін³¹, Менандр Протектор³². Насправді у працях зазначених авторів мова йде головним чином про тих гунів, які мешкали на території Європи і взаємодіяли з місцевими народами, зокрема, з римсько-візантійською цивілізацією. Тоді як про інших гунів, так

²⁵ Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 21.

²⁶ Там же. — С. 36.

²⁷ Кляиторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 86.

²⁸ Procopii // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829; *Прокопій Кесарійський*. Война с готами. О постройках. / Пер. С.П. Кондратьева. — М., 1996; *Прокопій Кесарійський*. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарии А.А. Чекаловой. — М., 1993.

²⁹ Priscus Panites. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829.

³⁰ Агафий Миренейский. О Царствовании Юстиниана / Пер., статья и примечания М.В. Левченко. — М.–Л., 1953.

³¹ Ammianus Marcellinus. Römische Geschichte. — Bd. 1–4. — Berlin, 1968–1971; *Кулаковський Ю.А., Сонни А.И.* Аммиан Марцеллин. Римская история. — Киев, 1906–1908. — Вып. 1–3.

³² Menandri. Exc. De leg. Rom // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 344–345.

би мовити, «азіатських», свідчень не так багато. Так, зокрема, у Прокопія Кесарійського ми знаходимо відомості про «білих гунів» — ефталтів, або хіонітів.

В історіографії немає єдиної думки щодо ідентифікації східних (азіатських) і західних (європейських) гунів, адже в джерелах не знаходиться прямих вказівок на їх міграцію зі сходу на захід. Про мову гунів нам відомо лише те, що вони були тюркомовним етносом. Але не можна відкидати припущення, що племінні об'єднання гунів були багатомовними, з огляду на те, що туди входили монголи, угри, іракомовні племена та навіть слов'яни³³.

Одним з найяскравіших описів «європейських» гунів є свідчення римського історика IV ст. Амміана Марцелліна. Цілком очевидно, що автор багато чого перебільшує, адже гуни на той час вже були розвинутим народом, спроможним воювати і перемагати суперників з іншим, «вищим» рівнем культури.

Отже, Амміан Марцеллін пише про гунів так: «плем'я гунів, про яких древні письменники знають дуже мало, мешкає за Меотійським болотом в бік Льодовитого океану і перевершує у своїй дикості будь-яку міру. Через те, що при народженні дитини їй глибоко надрізають щоки гострою зброєю, щоб цим затримати своєчасну появу волосся на надрізах, що загоїлися, то вони доживають свого віку до старості без бороди, потворні, схожі на скопців. Члени тіла у них мускулісті і міцні, шиї товсті, жакливі і страшний вигляд, так що їх можна прийняти за двоногих звірів або уподібнити тим грубо обтесаним подібним до людей чурбакам, які ставляться на кінцях мостів. Маючи настільки дику потворність людського образу, вони так загартовані, що не потребують ані вогню, ані притаманної людському смаку їжі; вони харчуються коріннями диких трав і напівсирим м'ясом усілякої худоби, яке вони кладуть на спину коней під свої стегна і дають йому трохи впріти. Ніколи вони не ховаються в якісь будівлі; але навпаки, уникають їх, на кшталт гробниць, віддалених від звичного людського вжитку. У них не можна зустріти навіть вкритого очеретом куреня. Вони кочують по горах і лісах з коліски привчаються переносити холод, голод і спрагу. І на чужині входять вони під покрівлю тільки у випадку крайньої необхідності, адже не вважають себе у безпеці під покрівлею. ... Тіло вони прикривають льняним одягом або зшитим зі шкірок лісових мишей. Немає у них відмінності між домашнім платтям і одягом на вихід: але одного разу надіта на шию туніка брудного кольору знімається або замінюється іншою не раніше, ніж вона розлізеться на ганчірки від довготривалого гноїння. Голову покривають вони кривими шапками, свої вкритті волоссям ноги — козячими шкурами; взуття, котре вони не формують ні на жодній колодці, ускладнює їх вільний крок. Тому вони не придатні для пішого бою; проте вони ніби приросли до своїх

---

³³ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 34.

коней, витривалим, але потворним на вигляд, і часто сидячи на них на жіночий манер, виконують свої звичні заняття. День і ніч проводять вони на коні, наймаються купівлею і продажем, їдять, п'ють і, схилившись на похилу шию коня, засинають і сплять настільки міцно, що навіть бачать сни. Коли доводиться їм говорити про серйозні речі, то й нараду вони проводять, сидячи на конях. Не знають вони над собою сильної царської влади, але, задовольняючись випадковим проводом когось з своїх старійшин, руйнують все, що трапляється на шляху. Іншим разом, коли були чимось зачеплені, вони вступають у битву, в бій вони кидаються, вишикувані клином, і вигукують при цьому грізний крик. Легкі й жваві, вони раптом навмисне розсіюються і, не вибудовуючи бойової лінії, нападають то там, то тут, і чинять страшні вбивства. Через їхню надзвичайну швидкість ніколи не доводиться бачити, щоб вони штурмували укріплення або грабували ворожий табір. Вони заслуговують на те, щоб визнати їх чудовими воїнами, тому що здалеку ведуть бій стрілами, оздобленими майстерно зробленим вістрям з кістки, а коли зближуються в рукопашну з неприятелями, б'ються з безмежною відвагою на мечях і, ухиляючись від ударів, накидають на ворога аркан, щоб позбавити його можливості всидіти на коні або втекти пішки. Ніхто в них не оре і ніколи не торкнувся сохи. Без певного місця проживання, без дому, без закону або усталеного способу життя кочують вони, ніби вічні утікачі, з кибитками, в яких вони проводять життя, там жінки прядуть їм жалюгідний одяг, народжують, годують дітей до повноліття. Ніхто у них не може відповісти, де він народився: зачатий він в одному місті, народжений — далеко звідти, виріс — ще далі. Коли немає війни, вони віроломні, непостійні, легко піддаються усілякому подиху нової надії, в усьому покладаються на дику лютість. Подібно до позбавлених розуму тварин, вони не знають, що чесно, що не чесно, є ненадійними у словах і темними, не поважають жодну релігію або марновірство, палають дикою пристрасною до золота, до такої міри мінливі і швидкі на гнів, що іноді у той самий день відступаються від своїх союзників без усілякого підбурювання і так само без чийогось посередництва знову миряться»³⁴. Як видно з цього досить розлогого опису, гуни сприймалися римлянами як страшні, войовничі, ворожі їм дикі племена, які разюче відрізняються від них самих. З певною долею іронії і навіть зневаги Амміан Марцеллін, по суті, висловив загальну думку про цих варварів, означив перше враження про кочовиків у римлян. Хоча цілком можна зрозуміти людську реакцію на маловідоме і незрозуміле. Неприйняття і зневага до гунів мали під собою вагоме підґрунтя — ці племена становили небезпеку для самих римлян. Отже, перша згадка про варварів-кочовиків раннього середньовіччя чітко окреслила їх образ, який потім традиційно тиражуватимуть інші візантійські автори.

---

³⁴ Амміан Марцеллін. История. XXXI, 2.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський писав як про «європейських», так і про «азіатських» гунів. Причому, він зазначав, що між ними є велика різниця, принаймні, у зовнішньому вигляді і способі життя. Так, наприклад, у своїй праці «Війна з готами» Прокопій описував гунів, які мешкають між Меотійським болотом і рікою Танаїс, в країні з назвою «Євлісія... Народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер же мають назву утігурів»³⁵. Гунські племена, які називались утігурами і кутрігурами, відігравали у VI ст. особливу роль у міжнародній політиці Візантійської імперії.

Детальніше про політичні події ми довідуємось зі свідчень Менандра, а у Прокопія зберігся опис етнічної історії утігурів і кутрігурів: «... Якось над гунами володарював цар, який мав двох синів, одного на ім'я Утігур, а іншого звали Кутрігур. Коли їх батько помер, вони поділили владу між собою, а своїх підданих кожен назвав власним іменем... Вони всі мешкали в одному місті, мали однакові звичаї і спосіб життя, не маючи спілкування з людьми, які жили по той бік болота [Керченської протоки], адже ніколи не переправлялись через ці води, не підозрюючи, що через них можна перепливати...»³⁶. Сусідами утігурів і кутрігурів були готи-тетраксїти та інші готські племена³⁷.

У 70-х роках IV ст., як вже зазначалося, гуни, переслідуючи аланів (частину яких вони розгромили, а інша частина тікала на Північний Кавказ), пройшовши через Прикубанські степи, вдерлись на Таманський півострів. Тут вони розорили і знищили кілька поселень Азіатського Боспору. Потім повз Керченську протоку дійшли до території Європейського Боспору, розгромивши м. Тірітаку³⁸. За Прокопієм, на території Криму гуни розгромили кримських готів, потім увійшли у володіння остготів, що межували з землями аланів (між Доном і Дніпром), і перемогли їх. У Подністров'ї гуни розбили вестготів³⁹. Потім вони осіли в степах Північного Причорномор'я, почали наводити порядок на завойованих землях і в середині своїх власних племен, адже там періодично спалахували міжусобиці і точилася боротьба за владу. Отже, наприкінці IV ст. гуни заволоділи степовими просторами від Дону до Дністра, об'єднали підкорене населення цього регіону у племінний союз на чолі з гунським вождем⁴⁰.

³⁵ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 4.

³⁶ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

³⁷ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

³⁸ Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92.

³⁹ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

⁴⁰ Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

Гунів, які створили свою державу на території Європи у V ст., детально описав Пріск Панійський⁴¹, який у 448 р. особисто брав участь у посольстві, відправленому візантійським імператором Феодосієм II до гунського царя Аттіли. За правління попередників Аттіли ставка головного гунського вождя розміщувалась у Північному Причорномор'ї.

Піднесення гунської держави у V ст. пов'язане з ім'ям їх вождя Руя або Ругіли. Пріск Панійський пише про правителя гунів Руя так: «Руй вирішив вести війну проти амільзурів, ітімарів, тоносурів... та інших народів, які оселилися на Істрі і пішли на союз з римлянами»⁴². За правління Руї гуни з візантійцями перебували у напружених стосунках через затримку і неவிдачу ромеями гунам їх перебіжчиків. Обидві сторони обмінялись кількома посольствами, але домовленостей не досягли.

Руй розпочав об'єднання гунських племен, головним чином на сході Великого Степу, а довершив його справу Аттіли. З приходом до влади Аттіли володіння гунів розширились до Дунаю і ставка перенесена до Паннонії. Деякі дослідники вважають правління Аттіли одночасно тріумфом і занепадом гунської держави в Європі⁴³.

Племінний союз гунів у V ст. тримався на військовій силі, римляни побоювались кочовиків і тому поводитися з ними дуже обережно. Однак перша велика невдача гунів у битві на Каталунських полях 451 р. вкрай підірвала їх могутність. В середині племінного союзу почалися чвари, а після смерті Аттіли у 454 р. він і взагалі розпався. Так, у битві при Недао гуни були розгромлені германцями. У цій битві загинув один син Аттіли, двоє інших синів зі своїми ордами пішли до Дніпра, а частина гунів залишилась в Паннонії. Держава гунів стала першим великим племінним об'єднанням кочовиків, сформованим у Східній Європі. Саме гуни заклали основи для об'єднання тюркських етносів.

Але повернемося до Прокопія Кесарійського, який, як вже згадувалось тут, писав також і про інших, так званих «азіатських» гунів — ефталтів, або «білих гунів»: «Ефталіти є гунським племенем і називаються гунами, але вони не змішуються і не спілкуються з тими гунами, про яких ми знаємо, оскільки вони не межують з ними і не розташовані близько від них, але вони є сусідами персів біля їх північних меж, там, де біля самої країни Персії є місто з назвою Горго. Тут через прикордонні землі вони зазвичай воювали один з одним. Вони не кочовики, як інші гунські племена, але здавна мешкають осіло на родючій землі... Серед гунів вони одні світлошкірі і не

---

⁴¹ *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 244–267.

⁴² *Дестунис С.* Сказания Приска Панийского // Ученые записки II отделения Академии Наук. — Кн. VII. — Вып. 1. — СПб., 1861. — С. 18.

⁴³ *Засецкая И.П.* О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

потворні на вигляд... Ними править один цар і мають вони державний устрій, що базується на законах. Живуть вони з сусідами чесно і справедливо, нічим не гірше за персів, або римлян. Але найзаможніші з них мають дружину, іноді до двадцяти чоловік, а то й більше, члени якої назавжди стають їм близькими, розділяючи і все їхнє багатство, адже у даному випадку все майно у них стає спільним. Коли ж той, у кого вони були дружинниками, помирає, ці мужі, за існуючим у них звичаєм живими лягають за ним у могилу...»⁴⁴.

Очевидно, Прокопій ототожнював ефталітів з гунами через схожість звучання слів «хіон» (самоназва ефталітів — хіоніти) і «гун». Білими гунами їх називали через те, що вони були несхожі на інших гунів своєю світлою шкірою і способом життя. Хіоніти-ефталіти були народом індоєвропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті. У V ст. вони створили могутню державу на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і частини східного Туркестану⁴⁵.

У 50-х роках V ст. ефталіти володіли Тохаристаном, а вже 459 р. вони здали відсіч перському правителю Перозу, який напав на них, і заволоділи Хорасаном. У 482 р. відбулася друга сутичка ефталітів з персами, під час якої Пероза взяли у полон, але відпустили, змусивши заплатити викуп і пообіцяти більше не нападати на них. Однак своєї обіцянки він не виконав і вже 484 р. здійснив ще один, третій, похід проти хіонітів, але був жорстоко вбитий на полі бою. Іранці змушені були виплачувати ефталітам щорічну данину, а також втрачали свої території. Між 490 і 509 рр. ефталіти підкорили більшу частину держав Таримського басейну, тобто території майже усього східного Туркестану, а наприкінці століття оволоділи ще й Північною Індією⁴⁶.

У VI ст. ефталіти воювали з тюрками і персами і були розгромлені у 563 р. Держава ефталітів перестала існувати, залишилось лише невелике володіння на території Тохаристана (сучасна територія Афганістану), але й воно змушене було виплачувати данину перському цареві Хосрою. Після цих подій розпочалася тривала боротьба між тюрками і персами за колишні території ефталітів, котра згодом набула зовсім іншого характеру — боротьби за міжнародні торговельні шляхи і ринки. Забігаючи дещо наперед, скажемо, що Персія не хотіла поступатись монополією на продаж шовку, особливо до Візантійської імперії. Согдіана, що входила до складу Великого Тюркського каганату, була розташована на перетині великого караванного шляху з Китаю до Візантії, тож согдійці славилися своїми торговельними

---

⁴⁴ *Прокопій Кесарійський*. Война с персами. — Кн. 1, III.

⁴⁵ *Гаркавец А.Н.* Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 556.

⁴⁶ *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 99.

талантами. Согдійці до того ж і самі займались виробництвом шовку. Це й спричиняло суперництво за ринки збуту шовку, головним об'єктом якого була Візантійська імперія⁴⁷. Однак боротьба між Іраном та Візантією виходить за межі даної статті.

У VI ст. гунни, що мешкали на півдні Європи, через свою жагу до наживи стають заручниками візантійсько-перських відносин. Агафій Міринеїський в контексті воєн візантійців з персами у VI ст. так описував зрадливу вдачу гунів: «Цей народ, і величний, і багаточисленний, дуже жадібний до війни і до грабунку, любить мешкати поза своїм домом, на чужій землі, завжди шукає чужого. Заради своєї вигоди і надії на здобич приєднується в якості учасника війни то до одного, то до іншого, перетворюючись з друга на ворога. Часто вступають у битву в союзі то з римлянами, то з персами, коли ті воюють між собою, і продають свою найомну спокійність то тим, то іншим. У минулій війні [556 р.] вони бились проти персів... Коли ж військові дії були закінчені, вони були відпущені римлянами, отримавши встановлену платню, і перейшли на бік тих, які раніше були їх запеклими ворогами»⁴⁸.

У іншого візантійського історика VI ст., продовжувача і наслідувача Агафія Міринеїського, Менандра Протектора зберігся опис участі утігурів і кутрігурів у планах імператора Юстиніана стосовно Персії: «... Юстиніан, гадаючи, що кутрігури знову прийдуть спустошувати Фракію, не давав спокою вождю утігуров Санділху частими посольствами та іншими засобами, підштовхуючи його воювати проти Забергана [правителя кутрігурів]. Своє прохання імператор підкріпив обіцянками, що передасть Санділху ту платню, яку від Ромейської держави призначено було Забергану, якщо тільки Санділх переможе кутрігурів. Санділх, хоча й бажав бути з ромеями в дружніх стосунках, писав басилевсу: “було б непристойно і незаконно зовсім винищити наших співвітчизників, які не тільки говорять однією мовою з нами, ведуть однаковий спосіб життя, носять однаковий одяг, але ще й наших родичів, хоча й підвладних іншим вождям. Але, незважаючи на те, як того потребує Юстиніан, я відберу у кутрігурів коней і привласню їх собі, щоб їм не було на чому їздити і неможливо було б шкодити ромеям”»⁴⁹.

Після розпаду держави гунів наприкінці V ст. у європейських степах залишились кочувати численні племена, серед яких помітно виділяються авари. У питанні щодо походження аварів у дослідників немає єдиної думки. Так, одні вважають їх нащадками жуань-жуанів, інші — ефталітами, а деякі — тюрками.

---

⁴⁷ Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. — Л., 1958. — С. 47.

⁴⁸ Агафий Миринеийский. О царствовании Юстиниана. — Кн. V, 13.

⁴⁹ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippii, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 320.*

У джерелах згадки про аварів з'являються у 555 р. у зв'язку з тюркськими завоюваннями, в результаті яких авари змушені були тікати від тюркської експансії на захід. Менандр Протектор описав посольство аварів до візантійців 558 р., метою якого було прохання дозволити їм селитися в межах імперії: «Ваян, проводир аварів, рішення прийняв відправити послів і про мир говорити. Від Біталіана прагнув золота, дозволяючи собі (натомість) не вимагати здобичі (не грабувати) впродовж терміну перемир'я»⁵⁰.

Імператор Юстиніан відмовив їм у цьому, але між сторонами був підписаний союзний договір, за яким авари зобов'язувались охороняти дунайський кордон Візантії в обмін на виплату їм щорічної данини. Пізніше авари об'єднуються з кутрігурами і починають становити загрозу Константинополю. Вони висувають нові й нові претензії: їх вже не влаштовував розмір данини, вони прагнуть добитись права селитися на території імперії. У 562 р. аварський каган Баян надіслав посольство до Юстиніана з проханням надати йому землі в Подунав'ї, на що імператор відповів відмовою, побоюючись, що авари скористаються прикордонними територіями і почнуть нападати на Візантію.

У Аварському каганаті під владою Баяна мешкало багато різних народів, серед яких основу складала гунські племена. Зважаючи на постійну ворожнечу аварів з ромеями, цілком зрозумілим є вороже ставлення візантійських авторів до цих племен. Так, наприклад, Менандр описує посольство аварів до Візантії 558 р.: «Кандіхом іменувався перший посланець, призваний від авар, який прийшовши сказав імператору, що явився найбільший і найхоробріший з народів і що плем'я аварів непереможне, вони будь-яких ворогів легко можуть відганяти і винищувати, і тому слід василевсу у військовому союзі з ними бути товаришами, захисників мати хороших, але вони тільки тоді будуть милостиві до римської держави, якщо великі дарунки коштовні і гроші щорічно отримують і на землі плодючі тобою поселені будуть. Таке сказав імператору Кандіх, але зараз тіло [імператора] не було таким квітучим, сповненим сили, як ніби безпечний, коли Гелімера Банделона і Утігіна Готтона обох, коли був молодим, полонив; він був уже старим і мужній дух і любов до війни змінились безтурботністю»⁵¹.

Іншим степовим етносом, з яким активно контактували візантійці, стали тюрки. В середині VI ст. вони з'явилися на історичній арені і створили свою

---

⁵⁰ *Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 385. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

⁵¹ *Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 282. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

державу на півдні Алтаю⁵². Саме це державне утворення під назвою Великий Тюркський каганат і стало першою степовою імперією. Тюрки майже одразу заявили про себе як про активних гравців у міжнародній політиці. Так, одним з їх перших зовнішньополітичних кроків стало посольство до Візантії, відправлене 568 р., котре очолив відомий тюркський політичний діяч согдійського походження Маніах. Слід зазначити, що представники племені согдійців були непоганими купцями, служили радниками каганів, багато хто з них обіймав високі посади. Їх шанували в суспільстві як спритних, розумних і виважених політиків та гарних купців, адже Согдіана була розташована на перетині важливих караванних шляхів, і вони не тільки добре торгували, але були обізнаними з менталітетом, культурними особливостями та звичаями різних народів, зазвичай володіли іноземними мовами і були гарними дипломатами.

Про життя тюрків відомо в основному з візантійських, китайських і арабських джерел. У даній статті ми використовували фрагменти твору Менандра Протектора, в якому описані кілька перших тюрксько-візантійських посольств. Менандр, очевидно, користувався звітами безпосереднього учасника перших місій до Тюркського каганату посла Земарха. І, з одного боку, його свідчення досить конкретні, а з іншого — подекуди незрозумілі для самого автора, не обізнаного з тюркськими традиціями і звичаями. Наприклад, описуючи бенкет у ставці кагана на Алтаї на честь посольства, Менандр не може ідентифікувати напій, яким пригощали послів. Він пише, що це було «вино ж не таке, яке витискається у нас з винограду, а напій їхньої землі якийсь місцевий, варварський за походженням, схожий на молоде солодке вино»⁵³.

Стосовно обряду, який вчинили над членами місії тюрки⁵⁴, Менандр також подає лише опис, не аналізує і не наводить будь-яких припущень, для чого і з якою метою вони це робили: «...Інші якісь із цього племені [турків], які самих себе називали і про яких говорили, що вони виганяють порчу, поряд із Земархом стрибали і, отже усі речі [посольства] перенесли з молитвою за звичаєм на середину. На вогні з молодих паростків ладанового дерева просушили їх, шепчучи скіфською мовою якісь варварські слова, били у дзвони і бубни. Зверху над речами підносили палаючі листя ладанового дерева, викрикуючи і разом із тим скаженіючи й сердячись, так що

---

⁵² Детальніше див.: *Жданович О.* Візантійське посольство 568 р. до тюрків за твором Менандра Протектора // *Укр. іст. журн.* — № 5. — К., 2012. — С. 157–164.

⁵³ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii.* — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnæ, 1829. — P. 381. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).

⁵⁴ Детальніше див.: *Жданович О.П.* Тюркский каганат глазами византийского посла // *Классическая и византийская традиция / Материалы V международного семинара*, 2011. — Белгород, 2011. — С. 100–103.

здавалося, ніби погане проганяли. Оці ж, хто відводить нещастя, вважаються заступниками від нечистих сил. Обернувши так усі нещастя, вони і самого Земарха перевели крізь полум'я, таким чином гадаючи, що виконали священний обряд...»⁵⁵.

Правитель тюрків Істемі подається у Менандра як Дізабул, що походить від — військового титулу «ябгу», запозиченого тюрками з кушанської політичної традиції, переданої і збереженої ефталітами, який вже від них потрапив до тюрків. У 555 р. тюрки просувалися на захід і заволоділи Семиріччям та усією степовою зоною до Сирдар'ї та Приаралля. Саме тоді влада кагана розповсюдилась на Хорезм. Усі племена, завойовані тюрками, були тюркомовними кочовиками. Частина тих, хто не хотів підпорядковуватись тюркам, втекли разом з аварами до степів Південно-Східної Європи⁵⁶.

Тюрки мали дипломатичні відносини з Іраном і Візантійською імперією. Перед тим, як тюрки розгромили ефталітів, вони підтримували добрі союзницькі стосунки з персами. Цей союз був направлений проти ефталітів, тому коли не стало об'єкта взаємної експансії, подальша мирна взаємодія між двома державами втратила актуальність. До того ж, після входження до держави тюрків согдійців перси почали сприймати їх, як небезпечних конкурентів у торгівлі шовком. Візантійська імперія відтепер розглядалась тюрками як вигідний торговельний партнер для збуту шовку, а також як союзник проти іранців. Великий Тюркський каганат і Візантійська імперія обмінялись кількома посольствами наприкінці 60-х і у 70-х роках VI ст. Опис кількох цих посольств зберігся у Менандра і містить цінну інформацію про життя, побут тюрків, а також про місцевість, де вони мешкали. Проте до якихось важливих політичних змін дипломатичні стосунки між каганатом і Візантією не призвели. У 588 р. Великий Тюркський каганат розпався.

Отже, проаналізувавши окремі свідчення римсько-візантійських авторів стосовно кочових варварських племен IV–VI ст., можемо стверджувати, що у 70-х роках IV ст. Римська імперія вперше впритул зіткнулась з грізними і войовничими ордами варварів-кочовиків — гунами. Судячи з джерел, вони дуже лякали римлян як своїм зовнішнім виглядом і способом життя, так і тією реальною і потенційною загрозою, яка виходила від них. У свою чергу самі гуни прагнули оселитися неподалік від кордонів імперії, осісти і створити свою державу, що вони згодом і зробили. Тож постало нагальне питання взаємодії з ними. За таких обставин і в даних умовах почала зароджуватись характерна візантійська дипломатія.

---

⁵⁵ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnæ, 1829. — P. 380 (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

⁵⁶ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 92.*

В джерелах поряд з гунами, котрі мешкали поблизу кордонів імперії, є згадки й про інших, т. зв. «азіатських» гунів — ефталтів. Останніх не ототожнюють з тими «європейськими» кочовиками, які становили загрозу цілісності Візантійської імперії. Насамперед відмінність між ними полягає у зовнішньому вигляді і іншому рівні життя. У творі Прокопія Кесарійського простежується навіть певна симпатія до ефталтів, яка, можливо, й була викликана якраз тією несхожістю з «європейськими» гунами.

Стосовно інших варварів-кочовиків, з якими контактувала Візантія, то тут можна виділити два вектори: тюркський і аварський. Взаємини з Тюркським каганатом стали для Візантії важливими з двох причин. По-перше, обидві сторони перебували у складних стосунках з Сасанідським Іраном, тому одна в одній вбачали сильних союзників проти Персії. По-друге, тюрки розглядали Візантію як вигідного торговельного партнера, як вигідний ринок збуту шовку. До того ж, Тюркський каганат став помітним і сильним гравцем на політичній арені світу, і з ним не могли не рахуватися.